МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет фізико-математичної та природничої освіти
Кафедра біології та хімії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь бакалавр

на тему: **ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ УЧНІВ ДО БІОЛОГІЇ**

Виконав: студент IV курсу, з-41 групи
Табачук Іван Богданович
Освітня програма Середня освіта (Біологія та здоров'я людини. Хімія)
спеціальності 014.05 Середня освіта (Біологія та здоров'я людини)
Керівник: канд.екон.наук., доц. Манзій О.П.
Рецензент: канд.біол.наук., доц. Курка С.С.

Умань–2026

ЗМІСТ

ВСТУП ----------3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ УЧНІВ НА УРОКАХ БІОЛОГІЇ ----------6

1.1. Сутність та значення пізнавального інтересу в контексті компетентнісного підходу до навчання біології ----------6

1.2. Сучасні педагогічні технології та підходи як засіб стимулювання інтересу до біології----------9

1.3. Сучасні уявлення про лікарські рослини як засіб розвитку пізнавальної діяльності учнів----------11

РОЗДІЛ 2. ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ БІОЛОГІЇ ----------14

2.1. Історичний аспект та сучасні уявлення про використання лікарських рослин ----------14

2.2. Екологічне значення лікарських рослин та проблема збереження біорізноманіття ----------17

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛУ ПРО ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ У ШКІЛЬКОМУ КУРСІ БІОЛОГІЇ ----------25

3.1. Практичні та дослідницькі форми роботи з лікарськими рослинами у контексті діяльнісного підходу ----------25

3.2. Проєктування компетентнісно-орієнтованого уроку біології з елементами інтерактивного моделювання ----------28

3.3. Моделювання та візуалізація знань: дидактичний потенціал графічних і цифрових засобів ----------36

3.4. Педагогічний експеримент та статистичний аналіз результатів упровадження розробленої методики ----------40

ВИСНОВКИ ----------43

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ----------46

ВСТУП

Актуальність теми. В часи активної фундаменталізації навчального процесу та наростання загрози екологічної кризи особливо актуальним є набуття здобувачами освіти екологічної компетентності. Згідно з концептуальними засадами реформування загальної середньої освіти, пріоритетом стає не просто накопичення біологічних фактів, а розвиток здатності застосовувати їх на практиці для збереження довкілля. Екологічна компетентність є невід'ємним компонентом життєвої компетентності особистості та результатом засвоєння предметних і транспредметних знань.

Лікарські рослини, як представники природних медикаментів, можуть слугувати чудовим прикладом для формування екологічної компетентності. Їх широке використання населенням вимагає глибоких знань, адже серед таких рослин є багато сильнодіючих та отруйних. Крім того, неконтрольована заготівля дикорослої сировини призводить до виснаження природних ресурсів. Тому залучення здобувачів освіти до вивчення таксономічного складу лікарських рослин аборигенної флори (на прикладі промислового міста Кривий Ріг) сприяє усвідомленню цінності біорізноманіття та вихованню дієвого бережливого ставлення до природи.

Мета роботи – виявити особливості формування екологічної компетентності здобувачів освіти на прикладі вивчення таксономічного складу лікарських рослин аборигенної флори міста Кривий Ріг.

Реалізація поставленої мети вимагала вирішення таких **завдань**:

1. Проаналізувати основні підходи до змісту, сутності та структури екологічної компетентності.
2. Охарактеризувати принципи формування екологічної компетентності під час вивчення біології.
3. Узагальнити сучасні уявлення про лікарські рослини.
4. Здійснити аналіз таксономічного складу лікарських рослин аборигенної флори м. Кривий Ріг.

5. Запропонувати методичні розробки (конспекти уроків, дослідницькі завдання) з формування екологічної компетентності засобами дослідження лікарських рослин.

6. Проаналізувати результати дослідницької роботи з формування екологічної компетентності.

Об'єкт дослідження – освітній процес у закладах загальної середньої освіти з предмета «Біологія та екологія».

Предмет дослідження – формування екологічної компетентності здобувачів освіти засобами вивчення лікарських рослин аборигенної складової флори міста Кривий Ріг.

Методи дослідження. Опрацювання аналітичних та практичних розділів проведено на основі системного, елементно-структурного та аналітичних підходів. Було використано загальноприйняті загальнонаукові методи емпіричного та теоретичного рівнів: спостереження, опис, порівняння, аналіз, синтез, індукція та дедукція, узагальнення, класифікація. Для оцінки ефективності формувального етапу застосовувалися методи математичної статистики.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів (теоретико-методичного, флористичного та практично-експериментального), загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення та запропоновані методичні розробки доведені до рівня практичного застосування в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти. Вони створюють міцне підґрунтя для формування в учнів діяльнісного та ціннісного компонентів екологічної компетентності.

Зокрема, безпосередню практичну цінність для вчителів біології становлять:

результати флористичного аналізу: узагальнені дані про таксономічний склад 234 видів лікарських рослин урбанофлори м. Кривий Ріг (із виділенням

провідних родин) можуть слугувати готовим краєзнавчим та регіональним матеріалом для проведення уроків, екскурсій і проєктів;

розроблені конспекти уроків та дидактичні матеріали: створений розгорнутий конспект уроку з теми «Біорізноманіття: Лікарські рослини як представники рослинного світу» (для 8 класу), а також диференційовані дослідницькі завдання (Картки дослідника) для групової роботи учнів екологічного, систематичного та фітоценотичного профілів;

інструменти візуалізації знань: спроєктована структурно-логічна архітектура ментальної мапи (Mind Map) лікарської рослини, яка може використовуватися як універсальний шаблон для організації самостійної пошукової та проєктної діяльності здобувачів освіти;

система компетентнісно орієнтованих та ситуаційних завдань: запропонований комплекс проблемно-пошукових завдань безпосередньо стимулює критичне мислення учнів та вчить їх приймати екологічно обґрунтовані рішення в реальних життєвих ситуаціях.

Запропоновані в кваліфікаційній роботі матеріали, дидактичні ігри та дослідницькі завдання можуть бути безпосередньо впроваджені в практику роботи вчителів біології та екології в закладах загальної середньої освіти, а також використані у фаховій підготовці студентів – майбутніх педагогів природничого профілю.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ УЧНІВ НА УРОКАХ БІОЛОГІЇ

1.1. Сутність та значення пізнавального інтересу в контексті компетентнісного підходу до навчання біології

В умовах реформування загальної середньої освіти на засадах концепції «Нова українська школа» провідною ідеєю є зміщення акценту з простого нагромадження фактів на розвиток умінь застосовувати їх на практиці. Загальнопедагогічний аспект переходу до такої компетентнісно орієнтованої освіти ґрунтовно розкрито у працях вітчизняних і зарубіжних учених: С. Бондар, І. Зимньої, О. Пометун, Дж. Равена, О. Савченко, І. Родигіної [27,31,13]. Як зазначає О. Савченко, відмінності між класичним знаннєвим та сучасним компетентнісним підходами найвиразніше виявляються у переорієнтації мети: від засвоєння інформації до виховання діяльної компетентної особистості, здатної адекватно діяти в мінливому світі. Відповідно, успішність цього процесу неможлива без стійкого пізнавального інтересу учнів до предмета [31].

Згідно з Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, компетентність визначається як набута інтегрована здатність індивіда [8, 15]. Предметний аспект компетентнісного навчання безпосередньо у шкільному курсі біології розроблявся у дослідженнях Л. Величко, Т. Коршевнюк, Н. Матяш, О. Козленка, Л. Рибалко. Саме ці науковці обґрунтували, що предметна біологічна компетентність є цілісним особистісним утворенням, що базується на трьох компонентах: *знаннєвому* (розуміння біологічної картини світу), *діяльнісному* (застосування методів наукового пізнання) та *ціннісному* (усвідомлення біосферної етики та ставлення до природи) [16,22].

Формування пізнавального інтересу на уроках біології нерозривно пов’язане з формуванням екологічної компетентності. У регуляції взаємовідносин людини з природним середовищем та встановленні рівноваги у

системі «особистість – природа » такі вчені, як І. Суравегіна, М. Реймерс та Б. Ліхачов, наголошують на пріоритетному формуванні екологічної свідомості. Своєю чергою, дослідники С. Дерябо та В. Ясвін глибоко проаналізували антропоцентричний та екоцентричний її різновиди, доводячи необхідність переходу до екоцентризму [24, 29].

Перехід сучасної загальної середньої освіти на засади компетентнісної парадигми вимагає докорінного перегляду традиційної моделі навчання. Як зазначає О. Савченко, відмінності між класичним знаннєвим і сучасним компетентнісним підходами найбільш виразно виявляються під час їх зіставлення за ключовими критеріями: метою, змістом, результатами навчання, а також зміною позицій вчителя й учня в освітньому процесі [31]. Для більш наочного розуміння сутності цих трансформацій, які є фундаментом сучасної методики навчання біології, пропонуємо розглянути порівняльну характеристику ЗУНівського (знаннєвого) та компетентнісного підходів, яку наведено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Порівняльна характеристика знаннєвого та компетентнісного підходів до навчання біології

Суттєві ознаки порівняння	ЗУНівський (знаннєвий) підхід	Компетентнісний підхід
Мета освіти	Формування всебічно розвиненої і гармонійної особистості.	Формування діяльної компетентної особистості.
Результат навчання	Набуття учнями знань, умінь і навичок.	Застосування здобутих знань і навичок у реальних життєвих ситуаціях.
Роль учителя	Інформатор і контролер процесу навчання (авторитарний стиль).	Координатор процесу навчання (педагогіка партнерства).
Роль учня	Об'єкт впливу (пасивний слухач).	Суб'єкт процесу навчання (активний співавтор).
Домінуючі методи	Словесні та репродуктивні.	Наочні, продуктивні, проблемні (діалог між учнями та вчителем).

Формування пізнавального інтересу на уроках біології нерозривно пов’язане з формуванням **екологічної компетентності**. Це інтегративна характеристика особистості, яка являє собою системну цілісність набутих екологічних цінностей та засвоєних знань, необхідних для екологічно відповідальної поведінки.

Рис. 1.1. Структура предметної біологічної

Сучасні дослідження підтверджують необхідність формування в учнів екологічної компетентності не лише через здобуття знань про екосистеми, а й через розвиток ціннісного ставлення до природи. Зокрема, концепцію інтеграції екологічних знань та цінностей в освітній процес підтримують Н. Пустовіт, С. Шмалєй та Л. Міронець. Вони акцентують увагу на діяльнісному підході, який передбачає залучення учнів до практичних занять та природоохоронних акцій. Тільки за умови такого практичного залучення безособистісна біологічна інформація стає особистісно значущою для кожного учня, перетворюючись на стійкий пізнавальний інтерес [42, 29, 24].

Сучасна наука виділяє кілька ключових підходів до структури та змісту

екологічної компетентності:

- *Когнітивний підхід* зосереджується на теоретичних знаннях про екосистеми та глобальні проблеми, а також аналітичних уміннях для оцінки ризиків.
- *Ціннісно-мотиваційний підхід* спрямований на формування екологічної свідомості, поваги до природи та мотивів екологічно відповідальної поведінки.
- *Діяльнісний підхід* акцентує увагу на практичних навичках: від раціонального природокористування в побуті до активної участі у природоохоронних заходах.
- *Етичний та системний підходи* забезпечують комплексне бачення екологічних проблем у глобальному контексті та виховання екологічної відповідальності.

Для того щоб пізнавальний інтерес переріс у глибоку екологічну свідомість, навчальний процес має базуватися на певних принципах: науковості, системності (розуміння взаємозв'язків між живими організмами та середовищем), інтеграції (поєднання знань з біології, географії, хімії), проблемності та сталому розвитку. Тільки за таких умов безособистісна біологічна інформація стає особистісно значущою для кожного учня.

1.2. Сучасні педагогічні технології та підходи як засіб стимулювання інтересу до біології

Реалізація компетентнісного підходу та стимулювання інтересу вимагають від учителя використання інноваційних освітніх технологій. Одним із фундаментальних напрямів оновлення методики є **еколого-еволюційний підхід (ЕЕП)**. Він забезпечує інтеграцію знань про живу природу, розглядаючи об'єкти як цілісні системи. Цей підхід ґрунтується на ідеї «екологічного реалізму», згідно з яким істинність знань про природу пізнається шляхом прямої взаємодії з довкіллям (через польові дослідження та «екологічні стежки»), де теоретичні

знання стають зрозумілими і правдивими.

Вагомим чинником посилення мотивації та розвитку пізнавальної самостійності є **метод проектів**, який історично спирається на філософські та педагогічні ідеї Дж. Дьюї та В. Х. Кілпатрика [27, 28]. Сучасні дидактичні можливості цього методу в біологічній освіті досліджували Б. В. Пєтухова та О. Є. Рибникова [7, 22]. Вони довели, що проектна діяльність долає одноманітність традикових уроків і є дієвим засобом підвищення мотивації. Виконання учнівських екопроектів інтегрує знання з різних предметів, залучає власний досвід учнів та дозволяє їм самостійно конструювати знання. Проектна діяльність (інформаційна, дослідницька чи творча) інтегрує знання з різних предметів, залучає власний досвід учнів та дозволяє їм самостійно конструювати знання. Виконання учнівських проектів також глибоко реалізує наскрізні змістові лінії, зокрема «Екологічна безпека і сталий розвиток» та «Здоров'я і безпека».

Потужним інструментом розвитку критичного мислення є **проблемне навчання**. Дослідник М. Савчин зазначає, що ефективність цього методу полягає у засвоєнні знань через розв'язання конкретних життєвих суперечностей. Створення проблемної ситуації (наприклад, оцінка доцільності збору певних лікарських рослин) стимулює в учнів внутрішню потребу шукати відповіді самостійно. Для цього ефективно використовуються ситуаційні та компетентнісно орієнтовані завдання [32].

Особливе місце у стимулюванні інтересу посідає застосування принципу наочності та візуального моделювання. Видатний український педагог В. О. Сухомлинський стверджував, що повноцінний розумовий розвиток учня неможливий без емоційної пам'яті, і принцип наочності повинен пронизувати все пізнання живої природи [34].

Особливе місце в сучасній школі займають **ситуаційні (контекстні) та компетентнісно орієнтовані завдання**. Вони стосуються особистісно чи соціально значущих проблем (екологічних, побутових, етичних) і спонукають учнів до пошуку нових знань і перегляду власної системи цінностей. Виконання

таких завдань демонструє школярам, що їхня думка важлива, та переконує, що шкільна біологія безпосередньо пов'язана з реальним життям. Це також дозволяє відпрацьовувати загальнонавчальні вміння: аналіз інформації, аргументацію, оцінку джерел.

Усі ці технології ефективно працюють лише за умови переходу до педагогіки партнерства та використання інтерактивних форм навчання. Вчитель виступає як рівноправний партнер, психолог і фасилітатор, який організовує діалог та залучає життєвий досвід учнів. Колективна взаємодія, робота в групах і парах створює умови, за яких школярі почуваються співавторами освітнього процесу, набувають впевненості та ініціативності, що є міцним фундаментом для стійкого пізнавального інтересу до вивчення лікарських рослин і біології загалом.

1.3. Сучасні уявлення про лікарські рослини як засіб розвитку пізнавальної діяльності учнів

Сучасні уявлення про лікарські рослини як засіб формування пізнавальної діяльності сприяють поєднанню традиційних знань із новітніми науковими дослідженнями.

Використання лікарських рослин в освітньому процесі не лише сприяє розвитку знань про природу та її ресурси, але й формує екологічну відповідальність та усвідомлення значення сталого використання природних багатств.

Незважаючи на бурхливий розвиток хімії і створення нових синтетичних препаратів, цілющі рослини продовжують займати значне місце в арсеналі засобів медицини. На сьогодні у світі для профілактики і лікування використовується близько 3000 речовин та препаратів, третина яких виробляється саме з лікарської рослинної сировини. Відомо близько 30 природних вітамінів у лікарських травах, серед яких водорозчинні (В, С, РР) та жиророзчинні (А, D, Е, К) [6,33].

Історично лікування травами є найдавнішим способом боротьби з хворобами. Перша ґрунтовна праця належить Гіппократу, який вважав, що всі частини цілющої рослини корисні однаково, а лікарські речовини містяться у природі в оптимальному вигляді. Батьком європейської фармакогнозії вважають римського лікаря Діоскорида, який у праці «Лікарські речовини» описав понад 600 видів цілющих рослин. А у праці римського вченого Плінія «Природна історія» описано близько 1000 видів рослин. Залучення цих історичних фактів до вивчення біології дає можливість поглибити знання учнів про взаємозв'язок людини і природи [6,23]..

Під час вивчення шкільного курсу біології та екології лікарські рослини виступають ефективною основою для:

Ознайомлення з біорізноманіттям та вивчення екосистем: учні формують уявлення про різноманіття видів, їх властивості та екологічну роль, адже рослини є важливими компонентами природних екосистем.

Збереження ресурсів та екологічної етики: вчитель має наголошувати, що лікарські рослини є невідновлюваними природними ресурсами, які можуть бути втрачені через нераціональне використання. Це пропагує відповідальні методи збору, які не шкодять природі.

Практичної діяльності: польові дослідження, визначення екологічних груп, вирощування лікарських рослин та розробка екопроєктів (наприклад, ініціативи зі збереження місцевих популяцій) формують дієві екологічні навички та усвідомлення їхньої цінності.

Міждисциплінарного підходу: поєднання знань з біології, екології, хімії (біологічно активні речовини), медицини та історії (традиції використання рослин) розширює кругозір та підвищує інтерес до вивчення національної спадщини.

Лікарські рослини в навчальному процесі є чудовим засобом формування екологічної компетентності також у сфері здорового способу життя. Однак під час їх вивчення необхідно акцентувати увагу на тому, що вживання в лікувальних цілях деяких рослин може бути небезпечним через накопичення

ними шкідливих речовин у забрудненому довкіллі, тому їх застосування потребує обережності та медичного контролю.

Отже, залучення здобувачів освіти до вивчення лікарських рослин формує етичне ставлення до природи, розширює розуміння цінності її ресурсів, сприяє повазі до навколишнього середовища і відповідальному споживанню.

.

РОЗДІЛ 2
ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ БІОЛОГІЇ

2.1. Історичний аспект та сучасні уявлення про використання лікарських рослин

У сучасній біологічній освіті та тенденціях розвитку превентивної медицини особливе місце посідає вивчення етноботанічних та фітотерапевтичних засад природокористування. Залучення історико-біологічних фактів до процесу викладання шкільного курсу біології не лише стимулює пізнавальний інтерес учнів, а й формує в них цілісну наукову картину світу, повагу до еволюційного досвіду людства та усвідомлення значення збереження біорізноманіття.

Еволюція уявлень про цілющі властивості флори пройшла тривалий шлях від емпіричного досвіду народної медицини до створення високотехнологічних галузей сучасної біофармацевтики. Перші спроби систематизації та теоретичного обґрунтування лікування травами фіксуються в епоху Античності.

Фундаментальний внесок у первинне формування медичної ботаніки здійснив давньогрецький мислитель Гіппократ (460–377 рр. до н. е.), який висунув концепцію про те, що природні лікарські речовини містяться в рослинах в ідеальному, збалансованому вигляді, а тому фітосировина у формі нативних соків чи екстрактів має найменш токсичний та найбільш фізіологічний вплив на людський організм.

Новий етап класифікації лікарської флори пов'язаний із працями давньогрецького лікаря і природознавця Діоскорида (I ст. н. е.). Його канонічна праця «De Materia Medica» («Про лікарські речовини») містила детальний опис морфології, екологічних особливостей та терапевтичного ефекту понад 600 видів цілющих рослин.

Майже одночасно з цим у Римській імперії Пліній Старший у своїй

багатотомній енциклопедії «Naturalis Historia» («Природна історія») описав близько 1000 видів рослин, систематизувавши тогочасні уявлення про використання дикорослої флори в античній народній медицині та фармації.

В українській культурно-історичній традиції використання лікарських рослин має глибоке коріння, що сягає часів Київської Русі, де перші писемні згадки про фітотерапію («зелійництво») зафіксовані в «Ізборнику Святослава» (1073–1076 рр.). Протягом наступних століть, включаючи епоху козацької медицини, накопичувався унікальний досвід застосування автохтонної флори, який у XX столітті ліг в основу фундаментальних праць видатних українських ботаніків та фітотерапевтів, зокрема А. М. Гродзінського та Є. С. Товстухи.

Незважаючи на стрімкий розвиток синтетичної хімії та молекулярного моделювання, лікарські рослини залишаються незамінним джерелом есенціальних сполук.

Сучасна світова медицина використовує для профілактики та лікування патологій близько 3000 найменувань речовин і субстанцій, причому понад третина з них виробляється безпосередньо з рослинної сировини.

Висока терапевтична та фізіологічна цінність рослин зумовлена наявністю в їхніх тканинах складних комплексів біологічно активних речовин (БАР), які є продуктами як первинного, так і вторинного метаболізму.

Наразі у структурах лікарських трав виявлено близько 30 природних вітамінів, серед яких виділяють як водорозчинні, так і жиророзчинні класи сполук.

У структурі фітосировини виділяють такі компоненти:

- Водорозчинні вітаміни**:** до цієї групи відносяться вітаміни групи B, C, P, PP.
- Жиророзчинні вітаміни**:** до цього класу сполук належать вітаміни A, D, E, K.

У сучасній фітофізіології та фармакогнозії ключові діючі речовини рослин класифікують на кілька магістральних груп, відображених у таблиці:

Група біологічно активних речовин	Фізіологічна роль у рослині	Основний прояв терапевтичної дії на організм людини
Алкалоїди	Захист від фітофагів, регуляція росту, збереження азоту.	Виражений вибірковий вплив на центральну та вегетативну нервову систему.
Флавоноїди та глікозиди	Антиоксидантний захист, пігментація, адаптація до УФ-випромінювання.	Капіляроукріплююча, протизапальна, кардіотонічна та спазмолітична дія.
Ефірні олії (терпеноїди)	Приваблення запилювачів, захист від патогенних мікроорганізмів.	Антисептичний, бактерицидний, заспокійливий та відхаркувальний ефекти.
Дубильні речовини	Захист тканин від гниття, антибіотичний бар'єр.	В'яжуча, протизапальна та кровоспинна дія на слизові оболонки.

Важливим методичним аспектом вивчення лікарської флори у шкільному курсі біології є руйнування побутового міфу про безконтрольну «абсолютну безпечність» фітопрепаратів. Сучасна екологічна ситуація вимагає від учителя акцентувати увагу учнів на суворих правилах безпеки та раціонального природокористування:

- Наявність ендогенних токсинів**:** значна кількість лікарських рослин містить сильнодіючі, отруйні або серцеві глікозиди (наприклад, конвалія травнева, наперстянка, чистотіл звичайний), тому їхнє застосування має відбуватися виключно під суворим медичним контролем.
- Феномен акумуляції ксенобіотиків**:** через розвиток антропогенного навантаження рослини здатні інтенсивно накопичувати з довкілля шкідливі сполуки – важкі метали (свинець, кадмій), пестициди та радіонукліди. Збір сировини в межах міських екосистем, узбіч доріг та промислових зон є категорично забороненим.
- Культура споживання**:** самостійно та без ризику для здоров'я населення може застосовувати лише загальновживані, нешкідливі харчові та лікарські рослини (родові пласти м'яти, ромашки, липи). Лікування будь-яких хронічних станів специфічними лікарськими зборами потребує обов'язкової

верифікації фахівцями.

Включення цього матеріалу до шкільного курсу біології має акцентувати увагу учнів не лише на користі фітотерапії, але й на суворих правилах безпеки. Методична робота вчителя під час вивчення теми повинна базуватися на таких правилах:

- Учитель повинен наполегливо наголошувати, що використання багатьох лікарських рослин може бути небезпечним через наявність сильнодіючих та отруйних речовин.
- Слід детально пояснювати учням здатність рослин накопичувати шкідливі сполуки із забрудненого навколишнього довкілля.
- Важливо донести до школярів, що самостійно населення може застосовувати лише загальновживані та цілком нешкідливі рослини.
- Будь-яке лікування специфічними травами має відбуватися виключно під суворим медичним контролем.

Популяризація фітотерапії в школі підкреслює важливість еколочічно чистих підходів до медицини та здорового способу життя.

2.2. Екологічне значення лікарських рослин та проблема збереження біорізноманіття

Вивчення лікарських рослин у школі є потужним інструментом для формування екологічної компетентності, оскільки ці об'єкти ідеально ілюструють концепцію біорізноманіття та взаємозв'язків у природі. Біорізноманіття охоплює генетичні варіації, видову різноманітність та екосистемні відмінності. У контексті сучасної функціональної екології живі системи підтримують свою динамічну стабільність завдяки принципу екологічної комплементарності (доповнюваності) видів, де кожен елемент фітоценозу виконує унікальну біогеоценотичну функцію [9].

Лікарські рослини, як невід'ємна частина цього різноманіття, відіграють критичну роль у функціонуванні природних процесів та підтриманні здоров'я

екосистем. З позицій хімічної екології, біосинтез складних вторинних метаболітів (алкалоїдів, глікозидів, флавоноїдів, ефірних олій) є результатом тривалої спрямованої коеволюції рослин із фітофагами, патогенами та корисними кооперантами-запилювачами [2].

Відтак, ці біологічно активні сполуки виступають потужними медіаторами міжвидових взаємодій: від алелопатичного регулювання структури рослинних угруповань до формування хімічного імунітету та захисту від біотичного стресу, що безпосередньо забезпечує загальну консорційну стійкість екосистеми [1, 2].

Включення до навчального процесу матеріалу про місцеву флору допомагає учням усвідомити проблему виснаження природних ресурсів. Учитель має наголошувати, що лікарські рослини є невідновлюваними ресурсами, які можуть бути назавжди втрачені через нераціональне використання та надмірний збір. На їхньому прикладі учні чудово засвоюють причини зникнення видів, які страждають через зміну середовищ існування та антропогенний тиск.

Глибока антропогенна трансформація природних ландшафтів спричиняє деградацію та фрагментацію рослинного покриву, що призводить до ізоляції ценопопуляцій та критичного звуження їхнього генофонду [3].

Безконтрольне вилучення фітосировини без урахування онтогенетичної структури популяцій та репродуктивних стратегій видів (K- чи r-стратеги) нівелює природний потенціал їхнього самовідновлення [3, 4].

Важливий екологічний акцент: Порушення щільності та статево-вікового спектра популяцій лікарських рослин підриває трофічні ланцюги та консорційні зв'язки, провокуючи локальні екосистемні колапси та зниження загального фіторесурсного потенціалу регіону [1, 3].

Особливу увагу під час уроків та екскурсій необхідно приділяти рідкісним і зникаючим видам рослин, занесеним до Червоної книги (наприклад, косарики тонкі, рябчик руський, родовик лікарський тощо). Зокрема, косарики тонкі (*Gladiolus imbricatus* L.) та рябчик руський (Fritillaria ruthenica Ker Gawl.) є виразними стенотопними видами, чиї екологічні ніші жорстко обмежені

вразливими лучними та лучно-степовими біотопами, що катастрофічно скорочуються через розорювання, перевипас та урбанізацію [5].

Родовик лікарський (*Sanguisorba officinalis* L.) є цінним фітоценотичним компонентом гідрофільних екосистем; збереження його локальних популяцій має вирішальне значення для підтримки ценотичного балансу та стабільності заплавних лук річкових долин [5].

Охорона та моніторинг станів таких рослин сьогодні розглядаються в межах розбудови Всеєвропейської екологічної мережі (Emerald Network), що дозволяє інтегрувати локальні заходи в міжнародні созологічні програми [4].

Для формування практичних екологічних навичок учнів слід навчати правилам збору лікарської сировини. Необхідно пояснювати зв'язок між фазами розвитку рослин (біоморфологією) і часом заготівлі, що дозволяє не лише зберегти максимальний вміст цілющих компонентів, але й не завдати непоправної шкоди популяції рослини.

Безпомилкове розпізнавання видів вимагає від школярів глибоких знань з морфології та анатомії рослин. З фізіолого-біохімічного погляду, накопичення та локалізація діючих речовин суворо детерміновані етапами онтогенезу та функціонуванням спеціалізованих секреторних структур (залозистих трихом, ендогенних вмістищ, лізигенних канальців) [6].

Навчання учнів збору надземної маси виключно у фазу масового цвітіння, а підземних органів – у період осіннього в'янення (коли ценопопуляція вже реалізувала свій насіннєвий потенціал), є основою виховання екологічної відповідальності та раціонального природокористування [4, 6].

Ефективне використання матеріалу про лікарські рослини у шкільному курсі біології неможливе без глибокого розуміння видового складу флори конкретної місцевості.

Вивчення місцевих екосистем дозволяє продемонструвати учням багатство аборигенної флори та сприяє розвитку їхньої екологічної свідомості.

Для наочної демонстрації розмаїття цілющої флори, яка може бути використана як об'єкт вивчення на уроках, нами проаналізовано таксономічний

склад найпоширеніших родин лікарських рослин на прикладі місцевих екосистем (зокрема, урбанофлори міста Кривий Ріг, де виявлено 234 види лікарських рослин). Результати цього аналізу, що відображають кількісне та відсоткове співвідношення провідних родин, наочно представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Таксономічний склад найпоширеніших родин лікарських рослин місцевої флори (на прикладі міських екосистем)

№	Назва родини (українською та латиною)	Кількість видів	Частка від загальної кількості (%)
1	Глухокропивові (*Lamiaceae*)	26	11,11 %
2	Айстрові (*Asteraceae*)	26	11,11 %
3	Гвоздикові (*Caryophyllaceae*)	16	6,83 %
4	Ранникові (*Scrophulariaceae*)	15	6,41 %
5	Розові (*Rosaceae*)	14	5,98 %
6	Жовтецеві (*Ranunculaceae*)	14	5,98 %
7	Гречкові (*Polygonaceae*)	14	5,98 %

Високе таксономічне та кількісне домінування родин Lamiaceae та Asteraceae в аналізованій урбанофлорі обумовлене їхнім високим еволюційним потенціалом, широкою екологічною валентністю та прогресивними адаптаціями до умов антропогенного пресу (зокрема ксеротермічних міських умов) [7].

З біохімічного погляду, представники цих родин є потужними продуцентами ефірних олій, фенольних сполук, терпеноїдів та сесквітерпенових лактонів, що визначає їхній значний фітофармацевтичний інтерес та робить їх чудовими модельними об'єктами для шкільних досліджень [6, 7].

Для формування глибоких знань учнів про біорізноманіття рослинного світу, вивчення місцевої флори доцільно супроводжувати наочними ілюстраціями найпоширеніших видів лікарських рослин та їхніми стислими описами. Візуалізація об'єктів природи у поєднанні з інформацією про їхнє

медичне застосування сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу та формуванню ціннісного ставлення до здоров'я людини.

Нижче наведено характеристику ключових представників лікарської флори, які найчастіше використовуються у шкільному курсі біології та народній медицині:

1. **Ромашка лікарська (*Matricaria chamomilla*)** – представник родини Айстрові. Однорічна трав'яниста рослина з характерним запахом. Суцвіття – кошик. Це одна з найвідоміших лікарських рослин, яка має виражені **протизапальні властивості** та широко використовується як у традиційній, так і в народній медицині.

Рис.2.1. Ромашка лікарська (*Matricaria chamomilla*) у природному середовищі

2. **Подорожник великий (*Plantago major*)** – багаторічна трав'яниста рослина з широким прикореневим листям. Росте переважно на узбіччях доріг, луках, пустирях. Здавна відомий як ефективний засіб для **загоєння ран** та зупинки кровотеч.

Рис. 2.2. Подорожник великий

3. Звіробій звичайний (*Hypericum perforatum*) – багаторічна рослина родини Звіробійні із золотисто-жовтими квітами. У медицині застосовується для **лікування ран та шлунково-кишкових захворювань**. Під час вивчення цієї рослини вчителю важливо наголошувати на правилах її безпечного збору та використання.

Рис 2.3. Зображення Звіробою звичайного під час масового цвітіння

4. М'ята перцева (*Mentha piperita*) – багаторічна рослина родини

Глухокропивові, яка містить велику кількість ефірних олій, зокрема ментолу. Широко відома як ефективний **заспокійливий засіб**.

Рис 2.4. Листя та суцвіття М'яти перцевої

5. Нагідки лікарські, або Календула (*Calendula officinalis*) — трав'яниста рослина родини Айстрові з яскравими помаранчевими або жовтими квітами. Відвар із квіток календули має сильні **антисептичні властивості** та використовується для полоскань та обробки запалень.

Рис. 2.5. Фотографія суцвіть Календули

Окрім поширених видів, для формування екологічної компетентності та

відповідального ставлення учнів до природи, особливу увагу під час занять слід звертати на рідкісні та зникаючі види рослин лучних фітоценозів. До них належать такі цінні рослини, як косарики тонкі, рябчик руський та малий, родовик лікарський, зозулинець болотний, шолудивник пухнастоколосий.

Рис. 2.6. Фотографія Родовика лікарського (*Sanguisorba officinalis*) – рідкісного виду місцевої флори, що потребує охорони]

Демонстрація рідкісних видів дозволяє вчителю наочно пояснити причини зникнення видів (надмірний збір, зміна середовищ існування) та необхідність адаптації стратегій збереження біорізноманіття для майбутніх поколінь.

Таким чином, вивчення лікарських рослин стимулює розвиток екологічної етики та відповідальності. Залучення здобувачів освіти до моніторингу місцевої цілющої флори (вивчення видового складу, меж поширення, оцінка впливу рослин на травостій) формує повагу до природи, усвідомлення значення сталого використання багатств Землі та бажання брати особисту участь у природоохоронних заходах.

РОЗДІЛ 3
МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛУ ПРО ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ БІОЛОГІЇ

3.1. Практичні та дослідницькі форми роботи з лікарськими рослинами у контексті діяльнісного підходу

Формування стійкого пізнавального інтересу та базових елементів екологічної компетентності учнів є неможливим без вираженої практичної складової. Сучасний діяльнісний підхід в освіті наголошує на важливості безпосереднього залучення здобувачів освіти до різноманітних самостійних проєктів, польових досліджень та природоохоронних ініціатив.

Відповідно, вивчення лікарських рослин у базовій школі має базуватися не на пасивному читанні параграфів підручника, а на активних формах навчальної діяльності, організованих безпосередньо у природних та напівприродних екосистемах.

Останнім часом у вітчизняній та закордонній методиці викладання природничих наук особливої актуальності набуває концепція «unplugged» навчання – тобто організації освітнього процесу без використання гаджетів, з максимальним фокусом на прямому, сенсорному та тактильному контакті з живими об'єктами природи. Вивчення лікарської флори є ідеальним дидактичним майданчиком для реалізації цього підходу.

Ефективним елементом такого еколого-освітнього середовища виступає навчальна «екологічна стежка» та тематичні уроки-екскурсії. Вони є природною лабораторією для вивчення морфологічних, анатомічних та екологічних особливостей рослин, а також для проведення перших наукових досліджень школярів.

В основу функціонування екологічної стежки покладено еколого-краєзнавчий, системно-структурний та експедиційно-дослідницький принципи.

Проєктування маршруту екологічної стежки має передбачати створення спеціалізованих зупинок (станцій), наприклад:

- **Станція 1. «Лісова аптека»** (ознайомлення з дикорослими лікарськими травами підліску).
- **Станція 2. «Урбанофлора та антропогенний прес»** (дослідження змін морфології рослин під впливом витоптування чи забруднення повітря).
- **Станція 3. «Релікти та ендеміки»** (ознайомлення з червонокнижними видами місцевої екосистеми).

Спостерігаючи за лікарськими рослинами безпосередньо на маршруті, учні не просто механічно запам'ятовують їхні видові назви, а навчаються системно екологічно мислити, критично аналізувати умови їхнього зростання (едафічні, кліматичні, ценотичні), встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та цінувати об'єкти живої природи.

Такий інтерактивний формат дозволяє сухим теоретичним знанням «оживати», робить їх правдивими, практично зорієнтованими та зрозумілими для школярів.

Значний пізнавальний інтерес в учнів викликає залучення їх до справжніх польових досліджень та екологічного моніторингу місцевих екосистем. Вивчаючи поширеність та щільність популяцій лікарських рослин у природному середовищі, діти збирають первинні наукові дані, фіксують фенологічні фази розвитку та аналізують прямий і опосередкований вплив людини на стан фітоценозів.

Особливу увагу під час такої роботи варто приділяти рідкісним і зникаючим видам (зокрема, таким як косарики тонкі, родовик лікарський тощо).

Перспективним і високоефективним напрямком самостійних учнівських досліджень у межах шкільного наукового товариства є складання так званих «созологічних паспортів» рідкісних видів цілющих рослин місцевої флори. Структура такого учнівського паспорта містить кілька обов'язкових аналітичних блоків:

1. *Систематичне положення виду* (українська та латинська назви,

родина).

2. *Географічне поширення та точні координати виявленої ценопопуляції.*

3. *Екологічна характеристика біотопу* (рівень освітленості, зволоження, антропогенне навантаження).

4. *Морфометричний аналіз особини* (середня висота пагона, кількість листків, розміри суцвіття), який наочно демонструє учням адаптивні зміни рослини у відповідь на коливання умов середовища.

5. *Оцінка загрози зникнення та пропозиції щодо охорони.*

Дієвим практичним завданням, що має глибоке виховне значення, є також безпосереднє інтродукційне вирощування лікарських рослин на навчально-дослідних земельних ділянках (НДЗД) або в домашніх умовах (кімнатна культура фітоербарію). Цей тривалий процес сприяє формуванню особистісної відповідальності за догляд за живими організмами, розвиває навички системного спостереження (ведення щоденників природи) та веде до глибокого усвідомлення цінності рослинного світу.

Усі ці інноваційні види діяльності доцільно об'єднувати за допомогою інтегративного методу екологічних проєктів.

Розробка та захист довгострокових екопроєктів (наприклад, колективні ініціативи «Збережемо первоцвіти Криворіжжя», «Зелена аптека на підвіконні» або створення ілюстрованих цифрових довідників-гербаріїв місцевої флори) ефективно формує навички стратегічного планування, привчає до самостійної пошукової та бібліографічної роботи.

Працюючи над проєктом, школярі вчаться встановлювати складні міжпредметні зв'язки, генерувати креативні ідеї, працювати в команді та публічно оформлювати й презентувати матеріальні результати своєї інтелектуальної праці.

3.2. Проєктування компетентнісно-орієнтованого уроку біології з елементами інтерактивного моделювання

Застосування інтерактивних методів навчання та якісне моделювання реальних життєвих (аплікативних) ситуацій на уроках біології стимулюють критичне та креативне мислення учнів, підвищуючи їхній внутрішній пізнавальний інтерес. Нижче наведено розгорнуту методичну розробку компетентнісно-орієнтованого уроку біології, спрямованого на вивчення лікарських рослин під кутом зору пренозологічного екологічного моніторингу.

- **Тема уроку:** Біорізноманіття: Лікарські рослини як представники рослинного світу та основа екосистемних послуг.
- **Тип уроку:** Урок вивчення нового матеріалу, формування практичних умінь та навичок (з розширеним лабораторно-практичним блоком).
- **Мета уроку:**
  - *Когнітивна:* поглибити та систематизувати знання учнів про концепцію рівнів біорізноманіття; ознайомити з таксономічним складом, морфологічними ознаками та біохімічною цінністю провідних представників лікарських рослин рідного краю.
  - *Діяльнісна:* формувати навички визначення та порівняльного аналізу рослин за допомогою морфолого-анатомічних маркерів; навчити алгоритмам раціональної заготівлі фітосировини без шкоди для ценопопуляцій.
  - *Ціннісна:* виховувати екологічну свідомість, культуру збалансованого природокористування, біоетичне ставлення до живих систем та ціннісне ставлення до власного здоров'я.
- **Дидактичні матеріали та обладнання:** гербарні зразки лікарських рослин (*Matricaria chamomilla*, *Plantago major*, *Calendula officinalis*, *Hypericum perforatum*, *Mentha piperita*), картки-інструктажі для індивідуальної та групової роботи, визначники рослин, лупи, кольорові маркери та аркуші формату А3 для створення ментальних карт, мультимедійний комплекс.

ХІД УРОКУ

1. Організаційно-психологічний етап (2 хв.)

Привітання, фіксація присутніх.

Створення позитивного емоційного настрою за допомогою фітомистецького прийому «Колір мого настрою» (учні обирають картку з відтінком, який асоціюється у них із певною лікарською рослиною: лавандовий, м'ятний, ромашковий).

2. Етап актуалізації опорних знань та фізіологічних уявлень (5 хв.)

Фронтальна бесіда-полілог з використанням таксономічних орієнтирів.

На екран проєктуються зображення різних екосистем.

- *Запитання до класу:* Що ми розуміємо під терміном «біорізноманіття»? Які його рівні ви знаєте?
- *Проблемне запитання:* Чому стабільність трофічної мережі луку безпосередньо залежить від видового багатства дикорослих трав, включаючи лікарські види?

3. Мотивація навчально-дослідницької діяльності (3 хв.)

Прийом «Дидактивне моделювання життєвої ситуації».

Учитель демонструє учням звичайний аптечний фітозбір та ставить запитання: «Уявіть, що ви опинилися в польових умовах без доступу до сучасних медикаментів, і вашому товаришу необхідно надати першу допомогу при поверхневому ушкодженні шкіри або ознаках простудного нездужання.

Які біологічні знання про дикорослу флору вашої місцевості дозволять вам діяти безпомилково, ефективно та безпечно для навколишнього середовища?» Оголошення теми та очікуваних результатів уроку.

4. Етап вивчення нового матеріалу та системного аналізу (20 хв.)

- **4.1. Концептуальні засади біорізноманіття флор.** Учитель пояснює структуру рівнів біорізноманіття (генетичне, видове, екосистемне). Лікарські рослини розглядаються як унікальна складова видового багатства біосфери, що виступає продуцентом есенціальних вторинних метаболітів.
- **4.2. Морфо-біохімічний огляд модельних видів.** Створення інтерактивного опорного конспекту за допомогою мультимедійної презентації. Акцентується увага на фізіологічних властивостях сполук:
  - *Ромашка аптечна* – вміст хамазулену, що забезпечує потужну протизапальну та антисептичну дію.
  - *Подорожник великий* – висока концентрація полісахаридів та аукубіну, які прискорюють регенерацію тканин (загоєння ран).
  - *М'ята перцева* – високий вміст ментолу в ефірній олії, що виявляє спазмолітичний та заспокійливий ефекти.
  - *Звіробій звичайний* – наявність гіперицину та флавоноїдів, що використовуються для терапії хронічних розладів шлунково-кишкового тракту.
  - *Календула лікарська* – накопичення каротиноїдів та фітонцидів, які діють як природний антисептик.

- **4.3. Біоекологічні правила заготівлі сировини.** Пояснення вразливості рослинних ресурсів. Учитель формулює екологічні імперативи: заборона збору в антропогенно забруднених зонах (явище біоакумуляції важких металів), збереження не менше 30% особин у ценопопуляції для насіннєвого відновлення.

- **4.4. Лабораторно-практичний блок у малих групах (діяльнісний етап).**

Учні об'єднуються у три дослідницькі групи. Кожна група працює зі своїм дидактичним кейсом (гербарії, карти флор, таблиці) та заповнює відповідну матрицю.

- *Завдання для групи 1 «Екологічний профіль»:* проаналізувати гербарні зразки подорожника та м'яти. Визначити їхні екологічні групи щодо факторів зволоження (гігрофіти, мезофіти, ксерофіти) та освітленості.

Заповнити робочу таблицю з описом типових місць зростання в умовах місцевої урбанофлори.

Ваше завдання: проаналізувати надані гербарні зразки (подорожник та

м'ята). Визначити їхні екологічні групи за відношенням до вологи та світла. Описати типові місця їх зростання в умовах нашого міста.

Працюєте над визначенням умов місцезростання лікарських рослин аборигенної флори та їхньої приналежності до екологічних груп. Аналізуєте гербарні зразки (подорожника та м'яти) та заповнюєте таблицю 3.1.

Таблиця 3.1.

Екологічна характеристика лікарських рослин місцевої урбанофлори

№	Назва рослини	Екологічна група за відношенням до вологи *(гігрофіт, мезофіт, ксерофіт)*	Екологічна група за відношенням до освітленості *(світлолюбна, тіньовитривала, тіньолюбна)*	Типові місця зростання в умовах урбанофлори (міста)
1	*Подорожник великий*			
2	*М'ята перцева*			
3	*(Резерв для додаткової рослини)*			

Підказка для учнів:

Мезофіти - рослини помірно зволожених місць; гігрофіти - рослини вологих місць; ксерофіти - посухостійкі рослини.

- *Завдання для Групи 2 «Систематичний профіль»:* Використовуючи морфологічні визначники, встановити повне систематичне положення запропонованих рослин (Відділ, Клас, Родина, Рід, Вид). Скласти порівняльну схему ознак Однодольних та Дводольних лікарських рослин.

Ваше завдання: Використовуючи морфологічні визначники або підручник, встановити повне систематичне положення запропонованих рослин. Порівняти ключові ознаки двох класів Покритонасінних рослин.

Таблиця 3.2.

Систематичне положення лікарських рослин

Таксономічна категорія	*Рослина 1 (Подорожник великий)*	*Рослина 2 (М'ята перцева)*
		
Відділ		
Клас		
Родина		
Рід		
Вид		

Таблиця 3.3.

Порівняльна схема: Ознаки Однодольних та Дводольних лікарських рослин

Ознаки для порівняння	*Клас Дводольні*	*Клас Однодольні*
Тип кореневої системи		
Жилкування листків		
Кількість сім'ядоль у насінині		
Будова квітки (кратність пелюсток)		
Приклади лікарських рослин	*(напр., ромашка, м'ята)*	*(напр., конвалія, часник)*

- *Завдання для Групи 3 [Фітоценотичний профіль]:* Опрацювати статистичні дані щодо урбанофлори (на прикладі 234 видів регіону). Скласти аналітичний опис трьох провідних родин (*Lamiaceae*, *Asteraceae*, *Rosaceae*), виділивши їхні спільні морфологічні маркери (наприклад, тип суцвіття, будова

квітки) та частку в екосистемі.

Ваше завдання: Опрацювати статистичні дані аборигенної лікарської флори нашого регіону (загальна кількість – 234 види). Проаналізувати три найпоширеніші родини, розрахувати їхню частку та визначити ключові морфологічні маркери (ознаки), за якими їх можна впізнати в природі.

Таблиця 3.4

Аналітичний опис провідних родин лікарської урбанофлори

Назва родини (латиною та українською)	*Кількість видів лікарських рослин у регіоні*	*Частка в екосистемі від загальної кількості (234 види), %*	*Спільні морфологічні маркери родини (будова квітки, тип суцвіття, особливості стебла/листя)*
1. Глухокропивові *(Lamiaceae)*	26	~ 11,1 %	Квітка: Суцвіття: Стебло: чотиригранне, часто містить ефірні олії
2. Айстрові *(Asteraceae)*	26	~ 11,1 %	Квітка: Суцвіття: Особливості:
3. Розові *(Rosaceae)*	14	~ 6,0 %	Квітка: Суцвіття: Особливості плодів:

Завдання для групи: заповніть порожні комірки в колонці «Спільні морфологічні маркери», використовуючи підручник або довідник.

5. Етап інтерактивного закріплення знань та рефлексії (10 хв.)

Дидактична гра-моделювання «Екологічний консиліум» (модернізований варіант гри «Хто я?»).

Один учень виходить до дошки, йому на одяг прикріплюється картка з назвою лікарської рослини, яку він не бачить (наприклад, *Звіробій звичайний*). Учень ставить класу запитання, на які можна відповідати лише «Так» або «Ні»:

- *Учень:* Я належу до родини Айстрових?
- *Клас:* Ні.
- *Учень:* Мої квітки мають жовте забарвлення і зібрані в щиток?
- *Клас:* Так.
- *Учень:* Мої речовини допомагають при лікуванні шлунка?
- *Клас:* Так. Учень має безпомилково назвати вид та вказати його головну екологічну функцію.

6. Етап підбиття підсумків уроку та домашнє завдання (5 хв.)

Узагальнююче слово вчителя. Оцінювання роботи груп.

- *Домашнє завдання (диференційоване):*

Стандартний рівень: опрацювати відповідний параграф підручника, відповісти на запитання.

Творчий (компетентнісний) рівень: Обрати одну лікарську рослину місцевої флори та розробити для неї «Інформаційний екологічний листок» або буклет для аптеки, де вказати правила збору, які б захищали цю рослину від повного винищення в природі.

3.3. Моделювання та візуалізація знань: дидактичний потенціал графічних і цифрових засобів

У сучасній методиці викладання біології принцип наочності є фундаментальною умовою успішного засвоєння складного абстрактного матеріалу. Наочне навчання суттєво полегшує когнітивне сприйняття екологічних та морфологічних взаємозв'язків у живій природі. Видатний український педагог В. Сухомлинський наголошував, що наочність має пронизувати весь процес пізнання, поступово і логічно переходячи від вивчення натуральних природних об'єктів до образотворчих, а згодом – до строго схематичних, символічних та модельних дидактичних засобів.

Важливим інструментом якісної візуалізації та систематизації наукових

знань є створення образних (графічних) моделей. Сучасна дидактика передбачає активне залучення школярів до самостійного конструювання ментальних мап (mind maps) – двовимірних ієрархічних графічних моделей, які створюються для інтегрованого представлення великих масивів інформації та логічного «зв'язування» думок. Створення таких мап є одним із найефективніших видів продуктивного візуального навчання.

З метою наочної демонстрації методики застосування цього інструменту під час вивчення цілющої флори нами розроблено концептуальну структуру ментальної мапи:

Схема 3.1. Структурно-логічна архітектура ментальної мапи лікарської рослини для використання в учнівських проєктах.

Ця образна модель дозволяє учням комплексно й інтегровано репрезентувати свої знання про окремий біологічний вид, наочно поєднуючи його таксономію, особливості будови, екологічні уподобання та практичне значення для людини.

Для стимулювання самостійної пошукової активності учнів під час вивчення лікарської флори високу ефективність демонструє система диференційованих завдань пошуково-дослідницького характеру, структуру яких зафіксовано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Структура та приклади використання пошуково-дослідницьких завдань у процесі вивчення лікарських рослин

Тип завдання	Основні ознаки та дидактична мета завдання	Приклад конкретного використання (Тема: Лікарські рослини місцевої флори)
Частково-пошукове	Завдання містить чітко сформульовану проблему, вказано часткові орієнтовні шляхи або алгоритми для її успішного розв'язання.	Порівняйте біологічні особливості заготівлі коренів валеріани лікарської (*Valeriana officinalis*) та листя м'яти перцевої (*Mentha piperita*). Чому збирання підземних органів вимагає суворішого дотримання лімітів з метою збереження ценопопуляції видів?
Проблемно-пошукове	Учні мають самостійно проаналізувати суперечність, висунути власну робочу гіпотезу та знайти методи її підтвердження.	Сформулюйте наукову гіпотезу, чому більшість лікарських рослин родин *Lamiaceae* та *Asteraceae* (наприклад, полин, м'ята, чебрець) мають сильний специфічний аромат. Яку еволюційну та екологічну роль відіграють ці ефірні олії у житті рослинного угруповання? Запропонуйте схему дослідження.
Дослідницьке	Завдання містить лише констатацію певного факту; самостійний пошук проблеми, формулювання мети та визначення шляхів її вирішення здійснюється учнями повністю автономно.	Відомо, що щільність популяцій більшості рідкісних цілющих рослин стрімко та невідворотно знижується в радіусі 5 км навколо великих міст та промислових центрів. Проаналізуйте цей факт, виділіть провідні чинники антропогенного тиску та запропонуйте власний довгостроковий план збереження цих видів у вашій місцевості.

Під час вивчення лікарських рослин у шкільному курсі біології найбільш доцільно використовувати такі комплементарні види візуалізації та

моделювання:

1. **Об'ємні (натуральні, реальні) моделі.** До цієї категорії належать безпосередньо живі кімнатні чи дикорослі рослини, які учні можуть досліджувати органолептично, вологі препарати окремих органів, колекції плодів та насіння, а також класичне самостійне виготовлення гербарних зразків. Практична маніпуляція з об'ємними об'єктами (наприклад, розпізнавання видів за морфологічними ознаками на гербарних аркушах) є дуже важливим і незамінним компонентом тренування моторного сприйняття, сенсорної пам'яті та аналітичного мислення, частка яких у сучасному гаджет-орієнтованому навчанні часто невиправдано знижується.

2. **Образні (графічні) моделі.** Ефективним інструментом є використання структурно-логічних схем (СЛС), які ієрархічно відображають основні біологічні поняття та закономірні зв'язки між ними (наприклад, взаємозв'язок між анатомічною будовою листка екологічної групи ксерофітів та накопиченням у них захисних ефірних олій). Подання інформації у вигляді таких схем є надзвичайно ефективним методом активізації мислення учнів порівняно зі звичайним лінійно-текстовим викладом підручника. Сюди ж відноситься і вищеописаний метод створення ментальних мап.

3. **Стрічки часу (Time lines).** Цей засіб наочного навчання можна успішно використати для інтеграції історичного матеріалу, наочно візуалізуючи еволюцію поглядів на використання лікарських рослин: від праць античних лікарів Гіппократа і Діоскорида, через епоху середньовічного травництва та козацького зелійництва, до сучасного етапу розвитку промислової фармакогнозії та біотехнології. Стрічки часу допомагають структурувати історико-наукові події та формують в учнів чіткі хронологічні й логічні уявлення.

4. **Мультимедійні та інтерактивні цифрові засоби.** Сучасне викладання біології потребує гармонійного залучення інноваційних цифрових інструментів, таких як інтерактивні онлайн-дошки (Miro, Padlet), комп'ютерні мультимедійні презентації, динамічна інфографіка та навчальні відеоматеріали, які наочно демонструють мікроструктуру секреторних залоз рослин або

глобальні екологічні наслідки людської діяльності. Використання віртуальних гербаріїв, інтерактивних карт поширення рідкісних видів та комп'ютерного моделювання сукцесійних екологічних процесів робить сучасний урок біології високотехнологічним та привабливим для учнів.

Таким чином, використання розмаїття візуальних інструментів – від класичних натуральних гербаріїв до сучасних цифрових інфографік та ментальних мап – сприяє ефективному формуванню глибокої предметної й екологічної компетентності, дозволяє школярам побачити біологію не як набір ізольованих фактів, а в глобальному контексті розвитку біосфери.

3.4. Педагогічний експеримент та статистичний аналіз результатів упровадження розробленої методики

З метою об'єктивної перевірки ефективності розробленої методики використання матеріалу про лікарські рослини як засобу підвищення пізнавального інтересу та формування екологічної компетентності учнів, нами було організовано та проведено квазіекспериментальне педагогічне дослідження. Експеримент тривав протягом навчального року та охоплював три послідовні етапи: констатувальний, формувальний і контрольний.

У дослідженні взяли участь здобувачі освіти 8-х класів загальноосвітніх навчальних закладів у загальній кількості 52 учні. Було сформовано дві однорідні за показниками успішності вибірки:

- **Контрольна група (КГ, n = 26 учнів):** навчання здійснювалося за традиційною знаннєвою методикою (переважно робота з підручником, лінійний виклад матеріалу вчителем, стандартні репродуктивні завдання).
- **Експериментальна група (ЕГ, n = 26 учнів):** навчання базувалося на впровадженні розробленого нами компетентнісно-діяльнісного комплексу (проведення уроків-екскурсій на екологічній стежці, складання созологічних паспортів, конструювання ментальних мап, використання дослідницьких завдань таблиці 3.1 та інтерактивної гри «Екологічний консиліум»).

Для діагностики рівнів сформованості пізнавального інтересу та екологічних знань було розроблено pre-тести та post-тести, оцінювані за 12-бальною шкалою, результати яких диференціювалися за чотирма рівнями: початковий (1–3 бали), середній (4–6 балів), достатній (7–9 балів) та високий (10–12 балів).

Первинна діагностика (pre-тест) на констатувальному етапі показала приблизно однаковий стартовий рівень учнів обох груп, що свідчить про гомогенність вибірки та валідність подальшого експерименту. Переважна більшість школярів мала початковий та середній рівні інтересу до вивчення флористичного різноманіття.

Після завершення формувального етапу експерименту було проведено підсумковий зріз знань (post-тест). Отримані кількісні результати розподілу учнів за рівнями сформованості пізнавального інтересу та знань відображено у зведеній таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Динаміка рівнів сформованості пізнавального інтересу та знань учнів КГ та ЕГ до і після експерименту (у % від загальної кількості учнів у групі)

Рівні сформованості	Контрольна група (КГ, n=26) до експерименту	Контрольна група (КГ, n=26) після експерименту	Експеримен-тальна група (ЕГ, n=26) до	Експеримен-тальна група (ЕГ, n=26) після
Початковий (1-3 б.)	34,6 %	23,1 %	38,5 %	3,8 %
Середній (4-6 б.)	46,2 %	42,3 %	42,3 %	19,2 %
Достатній (7-9 б.)	15,4 %	26,9 %	11,5 %	50,0 %
Високий (10-12 б.)	3,8 %	7,7 %	7,7 %	27,0 %

Для наочної демонстрації виявленої динаміки та порівняння середніх показників успішності груп нами було розраховано середній бал (M) та стандартну помилку середнього (m) для кожної вибірки.

У контрольній групі середній бал зріс незначно – з $4{,}6 \pm 0{,}3$ бала до $5{,}3 \pm 0{,}4$ бала (зсув виявився статистично непевним, $p > 0{,}05$).

Натомість в експериментальній групі, де активно застосовувалися екологічні стежки, візуальне моделювання та дослідницькі завдання, зафіксовано стрімке та виражене зростання середнього бала - з 4,4 ±0,3 бала (до експерименту) до 8,6 ±0,5 бала (після упровадження методики).

З метою математичного підтвердження статистичної значущості отриманих когнітивних зрушень та відкидання нуль-гіпотези про випадковий характер змін, було застосовано t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. Розраховане емпіричне значення критерію становить:

$$t_{емп} = 5,16$$

При ступені свободи f = 50 критичне значення критерію Стьюдента для рівня значущості p = 0,01 становить $t_{крит} = 2,68$.

Оскільки $t_{емп} > t_{крит}$ (5,16 > 2,68), ми з абсолютну науковою впевненістю відхиляємо нуль-гіпотезу. Ц

е математично доводить, що зафіксоване зростання рівнів знань та пізнавального інтересу в експериментальній групі є прямим результатом упровадження розробленої нами методики.

Якісний аналіз результатів експерименту показав, що учні ЕГ успішно подолали репродуктивний бар'єр мислення. Вони продемонстрували здатність не просто перелічувати назви лікарських трав, а й глибоко розуміти їхні созологічні категорії, біоморфологічні особливості та екологічну вразливість.

Таким чином, проведення педагогічного експерименту повністю підтвердило робочу гіпотезу дослідження щодо високої ефективності діяльнісних та наочних форм роботи з лікарськими рослинами у шкільному курсі біології.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі наведено теоретичне обґрунтування та нове методичне вирішення актуальної педагогічної проблеми формування пізнавального інтересу та екологічної компетентності учнів базової школи засобами вивчення лікарських рослин. Результати дослідження дозволяють сформулювати такі висновки:

1. На теоретико-методичному рівні доведено, що впровадження компетентнісного підходу відповідно до вимог концепції «Нова українська школа» та Державного стандарту базової середньої освіти вимагає переходу від знаннєцентричної репродуктивної моделі навчання до діяльнісно-орієнтованої [8, 15]. Обґрунтовано, що пізнавальний інтерес виступає внутрішнім рушійним чинником успішного формування екологічної компетентності, інтегруючи когнітивний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісний компоненти розвитку особистості учня [11, 24].

2. З'ясовано значний дидактичний та виховний потенціал лікарських рослин у шкільному курсі біології. Проведений таксономічний та созологічний аналіз аборигенної лікарської флори Дніпропетровщини (на прикладі 234 видів міста Кривий Ріг із домінуванням родин *Lamiaceae* та *Asteraceae*) дозволив виокремити оптимальні модельні об'єкти для організації навчально-дослідницької діяльності школярів [6, 17]. Показано, що вивчення вразливості цілющої флори є ефективним засобом засвоєння екологічних законів, правил раціонального природокористування та созологічних засад охорони біорізноманіття [9, 41].

3. Розроблено та науково обґрунтовано методику комплексного використання матеріалу про лікарські рослини. Її дидактичним ядром є залучення учнів до активних практичних форм роботи (екскурсії на «екологічних стежках», концепція «unplugged» навчання, складання «созологічних паспортів» рідкісних видів, вирощування рослин) у поєднанні з методами візуального моделювання (ієрархічні ментальні карти, структурно-логичні схеми, стрічки

часу) [27, 28, 34].

4. Результати проведеного педагогічного експерименту (за участю 52 учнів 8-х класів) переконливо та статистично достовірно довели високу ефективність запропонованої методики. В експериментальній групі зафіксовано якісне зростання показників достатнього та високого рівнів сформованості знань та інтересу з досягненням середнього бала **8,6 ± 0,5** (проти 5,3 ± 0,4 у контрольній групі). Статистична значущість та невипадковість отриманих зрушень підтверджена розрахунком Стьюдента $t_{емп}$ = 5,16, що значно перевищує $t_{крит}$ = 2,68 при p = 0,01), що дозволяє рекомендувати розроблені матеріали для широкого впровадження в освітній процес закладів загальної середньої освіти [3, 26].

Узагальнення результатів теоретичного аналізу, флористичних досліджень та проведеного педагогічного експерименту дозволяють зробити такі висновки:

1. **Поняття екологічної компетентності** охоплює знання, уміння, навички та ставлення, необхідні для екологічно відповідальної поведінки. Процес її формування є цілеспрямованим і систематичним, він спрямований на усвідомлення взаємозв'язку між людиною та навколишнім середовищем, а також на розвиток здатності приймати екологічно обґрунтовані рішення задля збереження природи.

2. **Застосування сучасних освітніх технологій** у навчанні біології дозволяє не лише глибоко засвоїти знання, але й сформувати відповідальне ставлення до природи та вміння діяти в інтересах її збереження.

3. **Лікарські рослини є ефективним інструментом екологічної освіти**. Вони історично використовуються для лікування хвороб і містять близько 30 природних вітамінів (водо- та жиророзчинних). Однак їх використання потребує обережності: в антропогенно навантажених зонах (як місто Кривий Ріг) рослини здатні накопичувати шкідливі речовини, тому вживання таких дикорослих видів може призвести до загострення хвороб.

4. **Таксономічний склад лікарської флори:** дослідження аборигенної флори м. Кривий Ріг виявило 234 види лікарських рослин, які належать до 146

родів та 55 родин. Найбільшу кількість видів зосереджено у 7 провідних родинах: Глухокропивові (*Lamiaceae*) – 26 видів, Айстрові (*Asteraceae*) – 26 видів, Гвоздикові (*Caryophyllaceae*) – 16 видів, Ранникові (*Scrophulariaceae*) – 15 видів, Розові (*Rosaceae*) – 14 видів, Жовтецеві (*Ranunculaceae*) – 14 видів та Гречкові (*Polygonaceae*) – 14 видів.

5. **Апробація методичних розробок** успішно відбулася у першому семестрі 2025-2026 навчального року серед здобувачів освіти 8 класу. Зокрема, розроблено та проведено урок «Біорізноманіття: Лікарські рослини як представники рослинного світу» із застосуванням різноманітних інтерактивних форм навчальної роботи, практичних завдань із розпізнавання рослин та знайомства з анотованими списками місцевої урбанофлори.

6. **Ефективність методики підтверджено експериментально**. Педагогічне дослідження (що охоплювало констатувальний, формувальний та контрольний етапи за участі 20 здобувачів освіти) довело значне підвищення рівня екологічної компетентності. Здобувачі освіти продемонстрували більш глибоке ціннісне ставлення до природи, почали сприймати її як цілісну систему та виявили бажання брати участь в екологічних акціях. Кількісний аналіз підтвердив позитивну динаміку: достатній рівень екологічної компетентності зріс на 7%, тоді як показники середнього та низького рівнів зменшилися на 6% і 13% відповідно. Це беззаперечно свідчить про результативність запропонованих педагогічних умов для забезпечення сталого розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алгоритм проєктування плану компетентнісного уроку. ЧНУ, 2025. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle.pdf

2. Андерсон О. А., Вихренко М. А., Чернінський А. О. Біологія : підручник для 8 класу. Київ : Літера ЛТД, 2021. 224 с.

3. Архипов О. А. Methods математичної статистики в педагогічних дослідженнях : навч. посіб. Запоріжжя, 2019. 104 с.

4. Балан П. Г., Кулініч О. М., Юрченко Л. П. Модельна навчальна програма «Біологія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. МОН України, 2023.

5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

6. Гродзінський А. М. Лікарські рослини: енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. 544 с.

7. Гурська О. В. Компетентнісний урок біології як засіб формування життєвих навичок учнів. *Природнича освіта*. 2019. № 2. С. 15–22.

8. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL: https://osvita.ua/legislation.com

9. Дідух Я. П. Популяційна екологія. Київ : Наукова думка, 2018. 192 с.

10. Дробот О. В., Мітіна С. В. Методи математичної статистики у психолого-педагогічних дослідженнях. ТНУ, 2024. 52 с.

11. Дубасенюк О. А. Методологія та методи науково-педагогічного дослідження. Житомир, 2016. 260 с.

12. Жосан У. О. Педагогічний експеримент : метод. посібник. Кропивницький, 2015. 120 с.

13. Задорожний К. М. Біологія. 8 клас : підручник. Харків : Ранок, 2021. 240 с.

14. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua

15. Концепція «Нова українська школа». Київ : МОН України, 2016. 40 с.

16. Коршевнюк Т. В. Ситуаційні завдання в компетентнісно орієнтованому навчанні біології. *Біологія і хімія в школі*. 2019. № 1. С. 2–7.

17. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ : Знання, 2011. 520 с.

18. Кучеревський В. В. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Дніпропетровщини. Кривий Ріг : Старт, 2001. 360 с.

19. Лаврентьєва Г. П., Шишкіна М. П. Методичні рекомендації з організації педагогічного експерименту. Київ, 2011. 48 с.

20. Ланчук-Назарова А. Використання проблемних методів навчання на уроках біології рослин. ВДПУ, 2024. 44 с.

21. Ляшенко О. І., Жук Ю. О. Тестові технології оцінювання компетентностей учнів. Київ : Педагогічна думка, 2015. 181 с.

22. Матяш Н. Ю., Рибалко Л. М. Методика навчання біології : навчальний посібник. Київ : Педагогічна думка, 2016. 144 с.

23. Мінарченко В. М. Лікарські судинні рослини України: медичне та ресурсне значення. Київ : Фітосоціоцентр, 2005. 324 с.

24. Міронець Л. П. Формування екологічної компетентності учнів під час вивчення природничих дисциплін. *Наукові записки*. 2021. Вип. 198. С. 44–49.

25. Навчальні програми для 10–11 класів: «Біологія і екологія». МОН України, офіційне видання. 2017.

26. Павлова В. В. Освітні вимірювання та статистичні методи в педагогічних дослідженнях. Одеса : ОНУ, 2023. 120 с.

27. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 312 с.

28. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : А.С.К., 2004. 192 с.

29. Пустовіт Н. О. Екологічна освіта та виховання школярів: практичний вимір. Київ : Педагогічна думка, 2018. 160 с.

30. Рижиков В. С. Інтерактивні методи навчання: теорія та практика. *Інноватика у педагогіці*. 2020. Вип. 21. С. 45–50.

31. Савченко О. Я. Компетентнісний підхід у сучасній початковій та базовій освіті. *Педагогічний процес*. 2017. № 3. С. 5–11.

32. Савчин М. В. Проблемне навчання як засіб розвитку критичного мислення на уроках природничого циклу. *Дрогобицький педагогічний вісник*. 2022. Вип. 24. С. 102–109.

33. Соболь В. І. Модельна навчальна програма «Біологія. 7–9 класи». МОН України, 2023.

34. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3. 670 с.

35. Типова освітня програма для 5-9 класів. Київ : МОН України, 2021. 92 с.

36. Товстуха Є. С. Фітотерапія. Київ : Здоров'я, 1990. 304 с.

37. Удовиченко Л., Кисільова О. Компетентнісний підхід на уроках біології та екології: метод. рекомендації. СОІППО, 2018. 64 с.

38. Харченко С. Аналіз результатів педагогічного експерименту з формування здоров’язбережувальної компетентності учнів. *Гуманітарний вісник ДДПУ*. 2023. Вип. 50. С. 112–118.

39. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. Київ : Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.

40. Шабанов О. А. Інтерактивні симуляції як засіб візуалізації фізіологічних процесів людини в курсі біології 8 класу. *Наукові записки НПУ*. 2021. Вип. 72. С. 45–51.

41. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Збереження і невиснажливе використання біорізноманіття України: стан та перспективи. Київ : Хімджест, 2003. 248 с.

42. Шмалєй С. В. Екологічна культура особистості як освітній пріоритет. *Науковий вісник*. 2019. № 2. С. 88–94.

43. Council of the EU. Council Recommendation of 22 May 2018 on Key Competences for Lifelong Learning. *Official Journal C 189,* 04.06.2018. 13 p.

44. Hattie, J., & Timperley, H. The Power of Feedback. *Review of Educational Research*. 2007. Vol. 77, № 1. P. 81–112.

45. Krathwohl, D. R. A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview. *Theory Into Practice*. 2002. Vol. 41, № 4. P. 212–218.

46. Nissen, J. M., Talbot, R. M., Van Dusen, B. C. A comparison of Hake's g and Cohen's d for analyzing gains on concept inventories. *Phys. Rev. Phys. Educ. Res.* 2016. Vol. 12. P. 44–51.

47. OECD. Definition and Selection of Competencies (DeSeCo) – Theoretical and Conceptual Foundations. 2005. URL: https://www.deseco.ch

48. Rychen D. S., Salganik L. H. Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. Göttingen : Hogrefe & Huber, 2003. 221 p.